



Самур

№ 6(311) 2017-йисан 21-июль

1992-йисан январдилай акъатзава

КВАЖЪЗАВА ЧИ ХҮРРЕР...

ДАГЬЛАРИН РЕКЬЕР

Рекъер гагъ къламирих физ, гагъ къакъанриз хаж жез, гагъни дагъдин синерал аруш жезва. Чархарайни хкатай къвалай, къапу ялахрай тъуз къакъанрих физва рекъер. Тебиатди инириз къилий-къилди иервилер хъичирнава. Дагъларин гъар кукъуш, къуталрин гъар хъиткъер, гүннейрин гъар са хуш тъбиатдин са эсер я.

Дерин дейрэйи, хкатай рагари, харт-харт хъланвай хъиткъерри, гагъ-гагъ гъвел-гъвел жез рекъел авахъздавай къвалари къвачерик зурзун кутада. Герен-герен машиндай эвична, рехъ къванерик михъун герек къвезва. Чи рехъ СтУралайнин анихъ - дегъ чаварин шагыд тир Къульхуриз я.

Яргъалай вил вегъеляла дагъдин кукъвал алай лекърен муказ ухшар я Къульхуру. Им лугъуз тежедай хътигъириинин чандик кичи кутгадай гъайбатлувилен макан я. Къвал атлан къве пай хъланвай хътигъириин къакъан рагал, дагъдин хкатай хурал кутунва и хуру. Ингъе дагъдин кукъвал улгъуздиз амай къульзум лекърен ухшарар атана за Къульхурикай. Балаяр яргъариз акъатна, дерт лугъудай касни амачир лекърен.

АЛУПАНДИН ГЕЛЕР

Къульхуру Къларин дегъ хътеририкай я. Ам ирида чкълана, цийни къилелтай арадал хайдакай халъди къисаяр раҳада. Вичхъ гзаф агъалияр авайвилляя са хуру бес тахъана, инсанри къвед лагъай хульхурун бине кутур, гъавияй «Къве хуру - Къульхуру» хыз сейли хъайи ина Манашар, Жибетар,

Кериманбур, Бацаяр, Тугъашар, Даманбур хътин сихилар авай. Са береда хульхурух авадан чилер, мублагъ никлер, генг ялахар авай. Ина суворуйринни нехиррин и кыл а кыл авачир. Са береда 100 къвал авай и хуруре. Алатай асирдин 80-йисаридай инириз инсанар куч жез гатумна. Дагъдин хуру хүн патал герек тир къилин шарты - рехъ тухун Совет гъкуматдивай къилиз акъудиз хъанач. Гъавияй чилер, къвалер тұна яргъариз акъатун вердиш къуна инсанри.

Къульхурийин гзаф хизанри Кълар райондин Къульхуруба хуры бине кутунва. Кълар, Сумгайт, Баку хътин шегъериз акъатнавайбүрни ава. Са къве кас гагъ-гагъ рекъер алатта хульхуру хъведа. Амайбуру лагъайтла, хуру рикъелай алушнава. Гила къуд пад иеси амачир салар, цан цазмачир генг чилер я. Къульхуру акъаз-акъаз хътерин жергедай хкатзала.

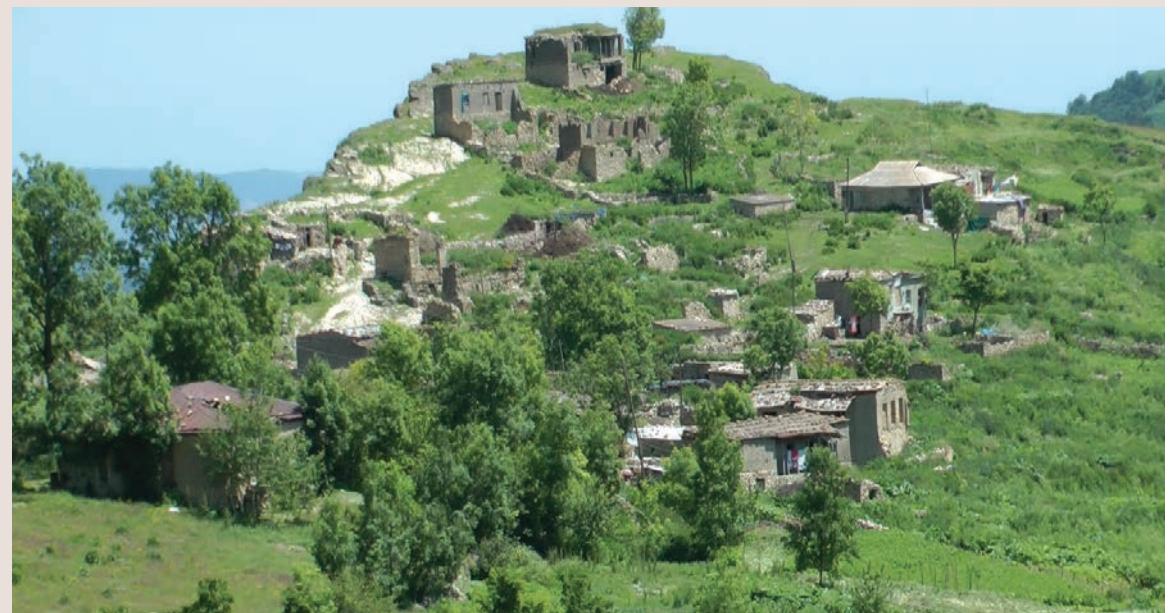
Къульхурин патарив кутунвай, гектарлар чилер къунвай сурари хазарри, монголри, фарсари, урусличи чилерал вегъиникай шагыдвалзана. Хульхури тарихи Алупандин (Къаф-къаздин Албаниядигин) девиррихъ ялзваидакай адан мискиндигин цларик квай къванери шагыдвалзана. Вичхъ къве виш яисалай виниз тарихар авай и мискин хульхури виридалайни къакъан, пак чкадал хжаждайла, устарри адан цларик винел ракъянин лишинар алай, нехиширип атланвай къульне къванер кутун рикъелай ракъурнарич. Мискиндигин цлар элкъвезд-элкъвезд рагарин къусарикайни дагъдин къванерик эзигнава. Къве виш касдивай регъятдиз капы ииз жедай и мискиндигин къуд пипле авай къакъан, зурба къушурия ктабар хъудай лугъуда. Ахпа дин вилай вегъе вахтар алукъана ва и пак чкани вилай вегъена.

Хульхуру къуд пир ава. Абурукай къилинди «Ирид стхадин пир» я. Къвал-къвала аваз экъечнавай къве иер тарчин - къакъан бүйдин дендерин тарарин тақабурлуви инсан гъейранарда. Дагъдин хурал, тебиатдин ихътигъирикай и тарар экъечун аламатдин кар я.

«Ирид стхадин пир» - къульхурийин виш яисарин чирхчир - дердинин дарман, начагъвилер сағъардай лукъман, рикъ алладардай дуст я. Къвед-пуд хизан амай, духтур авачир и хульхуру чара атгайла, къумекдай кас тахъайла маса гынлиз фида къван? 500 яисалай виниз я и пирен тарары шумудни са инсанрин талариз чара ииз.

Къуларин щугъ

Хульхуру гъахъун кумазни къуд патахъай сефилдиз килигзай чкай къвалери рикъ тарна зи. Абурун уыцвенин цлари, ацахънавай парури, гум акъатзавай курмагъырь, тульхенвай къулари, вергерини серківери къунвай гъенери ифирна зун. Экв амачир дакълари рикъин гъал атлан зи. Этъ, ина зав чал ахъяна къулар рахана. Чимдай къвал, агудай хизан амачир лезги къулар. Чкъланвай цларикай хкатнавай и къулар гараривайни харавай чукъуриз хъанвач. На лугъуди, накъ эзигнавайбүр я абуру. «Зав чим гума, зун тульхурум! Захъ такъат кума, зун чукъурм!» лугъуз щугъзавай къулари.



ЭКВ ХҮРЗВАЙБҮР

Вуч хъсан я хыи, ина санизни күч тахъана ватан хульхури са шумуд хизан ама. Абурун дехмейри, и къени инсанрин кесиб гъалари къалабулух кутуна захъ. XXI асирда ихътигъирикай къиль хульхури са шумуд хизан ама ина», - лагъаня фикирна за. Хайи чилер хульхури са шумуд хизан ама ина.

Сан тир Лукъман Мирзебаладин хва Тамазанов гзаф яисара Урсатдин чара-чара шегъерилай цар яна 10 яис вилик вичин хизанни галаз бубадин ватандиз хтана. Гулынарадихъ галаз санал хизан түккүйрэй абурухъ пуд велед ава: Энтигъя, Эсмира ва Наил.

Давыдовар хульхури чехи сихилрикай я. Алиман ругуд хцикайни къве рушакай Къульхуру тек къвед ама - Азимни Жавид. Азима вичин умъурдин юлдаш Зилфирадихъ галаз санал къве велед - Рагыматни Этибар ина чехи авунва. Руш гъульуз ганва, гададиз меҳъверар ийиз гъазур хъанва. Ингъе меҳъверилай къулух жегъилар Къульхурубадиз къуч жеда, ина абуруз къвал эзигнава.

Жавидахыни Самирадихъ лагъайтла, пуд аял ава. Абурун лезги чалалди дамахунни рүбъ кутуна захъ. Ина вирибурун - Чехиданни, гъвечиданни тини халъкин руғъдив ишишнава. Ина заз икълан гъяди ван тахъай хътигъириин руғъ кутуна абуру захъ.

РГАЗВАЙ БУЛАХ

Чин ризкын четинвилелди къазаннишавай, йикъя са шумудра гъава дегиши жезвай дагъларин гзаф залан шартыра хеб-мал хульхури, векъ-алаф балкандин фургъундив ялзавай, къула къук курзавай, чай, хульхуру и цал чразвай, герек тир затыра къачун патал СтУралыз физхъзвай и инсанар гзаф викъегъубар я. Зи рикъ ина гзафни-гзаф тарай мадни са кар хъана. Рушарини сусари йикъя са шумудра хульхури къве километр къван яргъа авай «Кламун булахдин» яд ялзавай.

Ина мад са булах ргазвайди вилерларди акуна заз - элдин шайир, вичин 80 яис хъланвай Къаяханум дарамат эзигз тунай.

Вичин 8-синиф күтаягъайла адавай ина къелун давамариз жедач.

Зербалиевади са ялще шумудни са баядар хуралай къелна заз. Арада вичин шиирралы илигна бадеди. Адан иер цларайди Къульхурилай гъейранвал Къульхуриз.

8 аял чехи авур и дишегъилиди вичин хва Гъульснеддинин хизандихъ галаз яшамишнава. Абуру Къульхурубадиз къуч хъанватаны, гъар гатфариз и дагъларин макандиз хъведа, зулалди ина чин адетдин каркесипидихъ гелкъведа. Гъульснеддинин вичин диде хъиз гъйран я и чилел. Вичин пуд хвани зөгъметдал рикъ алаз чехи авунва ада.

ЗУН МАДНИ ХКВЕДА

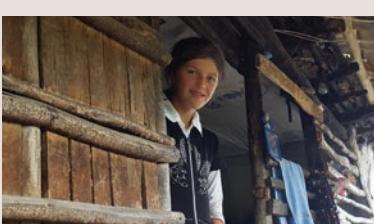
И хульхури инсанрин иер акуни, иллаки расу цларарин, цлару вилерин аяларин дидед чалал билбильди хъиз са шумудни са баядар хуралай къелна заз. Арада вичин шиирралы илигна бадеди. Адан иер цларайди Къульхурилай гъейранвал Къульхуриз.

Жавидахыни Самирадихъ лагъайтла, пуд аял ава. Абурун лезги чалалди дамахунни рүбъ кутуна захъ. Ина вирибурун - Чехиданни, гъвечиданни тини халъкин руғъдив ишишнава. Ина заз икълан гъяди ван тахъай хътигъириин руғъ кутуна абуру захъ.

Им са масакла хуру я: къуд пад чкълар ятланы, са шумуд дехмедин гурмагъдай гум акъатзамай, тупларив гъисабиз жедай къван аялар авай, къульхури амачир секин хуру. Хульхури къве жегъил авай: иер, акъуллу Энтигъяни Этибар. Гъбурунни садасадал рикъ апукънавай. Вуч хъсан я хыи, мукъвара абуру меҳъверарда. Завай а меҳъерик тифена акъазиз женини?

И инсанрин гъар сада зи рикъе кважа тийир гел тунан. Им акъл лагъай чал я хыи, зун и хульхуру мадни хъведа. Вучиз лагъайтла им тай авачир макан я - лекъерин макан.

Седакъет КЕРИМОВА



SOS!!!



ЧЕШНЕ КЪАЛУРЗАВА

Гъжи Гашаров - 80



Инсан хыз адакай вирибуруп рикI алаz разаха: «Чина хъвер авай, умун, къени къилихрин, дамах гвачир кас я, - лугъуда, - дуствилiz вафалу, вичин халкъдин хыз, маса халкъарин тъварни вине къадай, абурун медениятидз ва эдебиятидз гъурумет ийдай, къеве аваз акур гъар са касдиз къумекдин гъил яргы ийдай, чка атаяла гаф чинал лугъудай, вирина дагъвийрин адетар хуьдай халисан лезги я.» Къурелди, гъа сад хътиг гафар лугъуда вирибуру: «Эку, михи инсан я.»

Алим хыз адакай вирибуруп рикI алаz разаха: «Чина хъвер авай, умун, къени къилихрин, дамах гвачир кас я, - лугъуда, - дуствилiz вафалу, вичин халкъдин хыз, маса халкъарин тъварни вине къадай, абурун медениятидз ва эдебиятидз гъурумет ийдай, къеве аваз акур гъар са касдиз къумекдин гъил яргы ийдай, чка атаяла гаф чинал лугъудай, вирина дагъвийрин адетар хуьдай халисан лезги я.» Къурелди, гъа сад хътиг гафар лугъуда вирибуру: «Эку, михи инсан я.»

адак кутунвай рехнейрикай михъна, цийи редакцияда къелдайбурув агакъарна.

Вичийкай ихтилат физвай чи машгъур эдебиятидзин ва фольклордин пешекар, филологияидин илимдин кандидат, профессор Гъжи Гашарован «Лезги литература», «Лезги поэзиядзин антология», «Лезгийрин ашукъ поэзия ва литература» ктабар ва маса эсерар тай авачир къиметлу чешмеяр я. И рекъяр ада чуѓвазвай зегъмет текъигиз тежерди я.

Фольклордин пешекар хыз

Гъ.Гашарова гзафбуруз чешне къалурзава. Ада 1989-ийсуз А. Гъаниевадихъ галаз санал чапдай акъудай «Лезги халкъдин маҳар», 1999-ийсуз А. Рашидовахъ галаз санал къелдайбурув агакъарай «Лезги фольклор», 2010-ийсуз мадни гъа кас тукъуьрайбурукай сад яз басма авур цийи ктаб гъилерай-гъилериз фена. Алимди 1973-ийсуз чапдай акъудай «Лезгийрин игитвилин манияр» чи эдебиятидзил рикI алай ксари чипин ктабханайра багъа тир ядигар хыз хуъзва. Сифте яз чи ашукъ поэзиядзин илимдин рекъелди къимет гайи ада, чи фольклордикайни цийи гаф лагъана.

Педагог хыз Дагъустандин Гъукуматдин Университетдин лап хъсан муаллимицикай тир профессор Гъжи Гашарова юкъван мектебар, педучилище ва вузар патал шумудни са учебникарни программаяр къхъенва. Мисал яз 9-синифар патал къхъенваи «Лезги литература», 11-синифар патал чапдай акъудай «Дагъустандин литература», ДГУ-дин студенттар патал лезги литературадин тариҳидз ва фольклордиз талукъ программаяр ва маса ктабар къалуриз жеда.

Юбилияр хыз «Самур» газетдин колективди вичин 80 иис хъянвай Гъжи муаллимдиз чандин сагъвал тъалабзава. Тек са ахчегъвийрин ва лезгийрин вай, вири дагъустанвийрин дамах тир чи алимдихъ мадни яргы уъмуэрар ва цийи агалкъунар хурай!

«САМУР»

Гъажи Къамбай

Дегъ чаварилай къил кутуна девлетлу лезгийри къеве авайбурун гъил къадай, рекъер тухдай, мукъвер, мектебар, мискинар эцгидай, къелунал рикI алай жегъилриз къумек гудай. Юкъван виш йисарин араб тарихчиири къизвайвал, Лезгандин (Лезгистандин) эмирри уълкве душманрикай хуьнз, агадвилериз ва илимлувилиз къетендиз фикир гудай. Илимдихъ ялзай жегъилар къелун патал къецепатан вилаятриз ракъурдай. Рагъекъечдай патан уълквейра къелзавайбур генани гаф тир.

Араб тарихчиирикай ибн Баттута ва Йакъута вири араб уълквейриз, гъакъини Турукъиядиз, Ирандиз, Юкъван Азиядин уълквейриз сейли тир Имам Седреддин ал-Лезгидикай, Муса ибн Йусуф ибн Гъусейн ал-Лезгидикай, Ибрагим ал-Лезгидикай, Гъакъим ал-Лезгидикай, Абу-л Фадл ибн Али Философ ал-Лезгидикай ва маса машгъур лезги алимиракай малумат ганва. Эхиримжиди философиядай акъван чехи алим тир хъи, 28 уълкведа адаz «Философ» титул ганай.

Юкъван виш йисара хъиз, XVI-XIX асиррани гаф лезги алимар хъанай ва абуруни илимдин кукушурз хаж жез девлетлу лезгийри мукъувай къумек ганай. Ихътин ксарикай сад XIX виш йисан къвед лагъай паюна ва XX виш йисан эвелра яшамиш хъайи гилан Къар райондин Яргун хуърун эгли Гъажи Къамбай тир. Адакай сифте яз дагъустанвили, гъилин хатъарин «Дагъустандин алимирин биография» ктабдин автор Али

Каяева малумат ганва. Ада къхъенвайвал, Гъажи Къамбая Къиблепатан Дагъустанда ва Кеферпатан Азербайжанда яшамиш жезвай цуд къван жегъилдиз къецепатан уълквейра къелиз къумек ганай ва абурукай са шумуд кас машгъур алимар хъанай.

Чи машгъур алим Гъалиб Садыкъиди «Лезги газетдин» 1996-ийсан 1-ноябрдин нумрадиз акъудай вичин «Шейхерин шейх, имамин муршид» тъвар ганвай макъалада къхъенвайвал, Гъажи Къамбаян Гъасан Алкъадаридин несилихъ галаз мукъувайвал авай. Къиблепатан Дагъустанда виридалайни девлетлу кас ва машгъур арабист алим хъайи Гъажи Къуттай эфендиин хва Ханмегъамед Ханмегъамедова (ам Совет гъукуматдин сифте йисара Дагъустандин наркомиракай сад тир) лезгийрин сифтегълан генерал-лейтенант Балакиши Араблинскийдин руш Нагъибат ханум къачунай. Гъажи Къуттай эфендиин вичин стхадин хва Гъажи Къурбаназ Гъасан Алкъадаридин хтул Секинат гъанай. Абуруз къве хва ва къве руш хъанай. Абуруз рухвайрикай Бейдулагъан свас Гъажи Къамбаян хтул Аминат тир. Макъалада къизвайвал, «а дэвирда Яргун Гъажи Къамбай Лезгистанда лап девлетлу ксарикай сад тир».

Али Каяева малумат гузвайвал, Гъажи Къамбая Кеферпатан Азербайжанда Къиблепатан Дагъустанда вичин харжидалди 5 мискин ва 4 мектеб эцгиз тунай. Яргундин мектебдин аялриз пекер ва ктабар къачудай, йикъа пудра тъуль гудай вири харжар вичи чуѓунай.

Гульхар ГУЛЬИЕВА

ВИРИДА ДАМАХЗАВА

Фаида Гъаниева - 80



Вичин уъмуэр лезги чалан илимдиз бахш авунвай и зурба алимдади вирида дамахда. Хиналугъвийри гъята ам чин руш я лугъуда. Вучиз лагъайта са яисуз и дагъдин хуъре яшамиш хъайи, чадин халкъдин чал чирай, «Хиналугъ чаланни урус чалан словарь» тукъуьрай адан къилихрикай, савадтувиликай, дуънъякъатунрикай Къубадин Хиналугъ хуърун агъалийриз акъван хуш атанва хъи, къедалди ина вирибуру адан тъвар гъуруметдалди къазва. Са вахтунда хиналугъви шаир Рагъим Алхаса адаz шишир бахшнай. Чи редакциядиз атаяла и къелемзъглиди гъамиша Фаида Гъаниевадикай ихтилатдай, алимдин хуърунбурух галаз гуърушар рикIел хидай.

Гъа икI, чепевияр ва къурувшиярни рикI алаз рапаха адакай, ам тек ахчегърин вай, чи рушни я лугъуда. Тек са «Лезги чалан чепе диалект» ва «Лезги чалан Къуруш нутъял» хътин гзаф къиметлу илимдин эсерар къхъена лугъуз вай, гъакъини къени къилихрин нурлу инсан я лугъуз. Хайи халкъдални хайи чалал гзафни-гзаф рикI алай ватанперес я лугъуз. Фаида ханум чалан материалар къватын патал гъи райондиз, гъи хуъруз фенаты, гъана экъу гелер тұна. Чи зурба алим Унейзат Мейлановадихъ галаз санал Азербайжандин лезги ва будугъ хуъера хайилани, къилди вич Къиблепатан Дагъустандин Мацар, Гдум, Смугъул ва маса хуъера хайилани. 2011-ийсуз «Лезги чалан самур наречидин диалектар ва нутъятар (маца, гдум, смугъул ва мичегъ нутъятар)» ктаб чапдай акъудайла адади тек са гъа хуъерин агъалийри вай, вири лезгийри дамахна.

Фаида Гъаниевадин лап чехи илимдин къалахрикай сад 2004-ийсуз Магъачъалада чапдай акъудай «Лезги чалан майишатдин хилериз талукъ лексика» ктаб я. Ина алимди сифте яз лезгидалди набататрин, къушарин, гъайванрин, хуърун майишатдин кратин, эцигунрин, абурун паярин, эцигдай алатрин, итимрин ва дишгълийрин пекерин тъвар ачуҳарзава, абуруз баянар гузва. Къелдайбурув лезгидалди халичачивилихъ ва сар акъалтIай гъалдиз гъунхъ галаз алакъалу терминология

агакъарзава. Инсандин анатомиядихъ ва физиологиядихъ галаз алакъалу лексика системда твазва.

Фаида ханум вичин уъмуэр тирвал гъикъван къевера гъатнатани, садрани четинвилериз мутьуьгъ хъанач, ада гъамиша эхирдал къван женг чуѓугуна. Аквадай-таквадай энгелри адаz гъамиша манийвал гана. Гъавиляй илимдин кандидатвилин диссертация фадлай гъазур ятIани, цуд иис алатайдалай къулухъ, 1980-ийсуз Тифлиса хвена. 2005-ийсуз докторвилин диссертацияни вири четинвилер рамна хвена ада.

Фаида Гъаниева хъсан педагогни я. 25 иисалай гзаф вахтунда Магъачъаладин 1-нумрадин гимназияда лезги чалан тарсар гайи ам Дагъустандин Гъукуматдин Университетдани Дагъустандин Гъукуматдин Педагогикадин Институтда студентрин рикI алай муаллимдиз элкъвена.

Гъа икI, илимдин лежберди йисар гъикъ аллатната байхнач. Уъмуурдин 80-гаттар алуқына. Тебрикзава чна халкъдин рикI алай алим, халисан лезги тават. Къуй адан уъмуурдин 100 ва мадни гзаф йисар алуқырай! Чи чалан илимдик пай күхтун паталди галатун тийижиз къалахдайвал!

«САМУР»

КАНАДАДА КІЕЛЗАВА



Шефа Йолчуев вири жегъилриз чешне яз къалуриз жедай гада я. Гележегдик умуд кутуна вичин мурадрин гуѓгуъна фин, абурув агакъун паталди алахунар авун и къегъалдин викIегъвал я. Адан дидени буба Азербайжан Республикадин Оғъуз райондин Къарабулагъ хуърай я. Гуѓгуънай хизан Буѓууык Суѓууьлду хуърууз күч хъанай. И хуъре дидедиз хъайи Шефадин къелунал гзафни-гзаф рикI алай. Гъа и кардай мектебда муаллимри датГана ам мукъувай аялриз чешне яз къалурдай.

Шефа 493 балл къиван Бакудин Университетдин тарихдин факультетдин

екечIайла хуърунбуруз гзаф хвеши хъанай. Са иис ина къелайдалай къулухъ ам Канададин Калгари Университетдин инженервилелди акъалтIарнавай жегъилдихъ университет күтаягъна магистратурада къелдай, ватандиз хъсан пешекар хъана хкведай нинаят ава.

Вичихъ къени къилихар авай, хайи халкъдални дидед чалал рикI алай Шефа Йолчуеван и шикил ам и мукъвара бубадин ватан тир Къарабулагъ хуърууз илифайла ягъанвайди я.

«САМУР»

АВАЙВАЛ КХЬИН...

ТАХЪАЙТІА ТАРИХДИН ГАФАР ЧИР ХЪЖЕДАЧ

Тарихдин гафар вуч ятІа чалан пешекариз хъсан-диз чида. Абур чи фольклордин материалра, хайи чалал кълемдиз къачунвай тарихдин чешмейра, виликан виш йисара яратмишнавай чи къелемэгълийрин эсерра ва ктабра гъалтзана. Деви-пар дегиши хъунивай са къадар га-фарни дегиши хъанва ва абур виликан вахтара кхъизвайвал кхъизмач. Им төбии ва вири чалариз хас кар я. Ингье и фикирдиз акси акъат-заявай ксар пайды жезва. Абуру чи XVII-XIX виш йисариз талукъ лезги кхъинар къенин чала авай гафар кутаз ачухарзана. Гъавиляй къве виш, пуд виш йис инлай виликан чални къенин чал чара ийиз жезвач. АкI акъатзана хъи, а члаварин къелемэгълийрини чин эсерар къе-чна кхъизвай чалал теснифзай.

Садбуру гъатта тарихдин, эпосдин эсеррик цийи гафар кутазана. Сифте яз и кардиз акси экъечай чи тівар-ван авай чалан алым, академик Ағымедулағ Гүльмегъамедова вичин 2007-ий-суз Магъачъялада чапдай акъудай «Неологиядиз гъахъун (ва я чала цийи гафарин меселаяр)» ктабда ган-вай «Яргъа хъана къанда...» макъала-да кхъенай: «Тарихдин, эпосдин эсер-рик цийи гафар кутуникай чун яргъа хъана къанда:

*Са вахтар тир, гужслудаз
Къанзай нез ажузди.*

*Са вахтар тир, рекъизвай
Душманд вилик гужсузди.*

«Къванцин гада»

И царара гъалтзавай «гужсуз-ди» лугъудай гаф тарихдин гаф туш, ам, аквадай гъаларай, фольклордин текст чапдиз гъазурдайла, редакторди түкілүрдай, вичи гъасилнавайди я. Ихтиин дұшшұшар 17-18-асиррин инсандал къе-нин костюмар алуқайдай я.»

Ағымедулағ мұаллимди чка атайла вичин архивда авай XIX виш йисан эхирриз талукъ лезги текстер мисал яз гъидай. 1985-ийсуз чи машгүр алым, Дагъустандин Гъукуматдин Университетдин доцент, хайи чал хъиз, араб, фарс, түрк чалар, гъакіни Дагъустандин ғұл чал хъсандиз чидай Гъалиб Садықъиidi Ағымедулағ мұаллимдив 1919-ийсуз 9-мартдиз Усларан ал-фавитдалді лезги чалал кълемдиз къачунвай са чар вуганай. Им гъе-ле 1871-ийсуз Темир-Хан-Шурада «Куыре чалан илифар ва эвелимжи жуз» ктаб чапдай акъудай машгүр лезги алым, мамрачви Къазанфар бег Зулфикъарова кхъенвай чар тир. Гъар къве алымдиз гъам и кас-дин ктабда, гъамни Абужафер Мамедов 1911-ийсуз Тифлисда басма хъайи «Куыре чалан элифарни, ахпа гвянизи къелдай жуз» ктабда гъатнавай текстерикайни хабар авай ва ибур а девирдин лезги чал чиран патал къи-метту чешмейр тирди къилди къейд ийдай.

Гъа инал лугъун хъи, 1814-ий-суз Ж.Клапрота вичин «Къаф-къаздиз ва Гуржистандиз сиягъат», 1895-ийсуз Р.Еркета «Къафкъаз-дин чалар», 1896-ийсуз П.К.Услара «Куыре чал», 1909-ийсуз А.

Дирра «Куыре группадин чаларин карта» ктабра, гъакіни Р.М.Завадский 1892-ийсуз Тифлисда чапдай акъудай «Куыредин текстер» эсерда лезгидалди ганвай материалар XVIII-XIX асиррин лезги чал чиран патал тай авачир чешмейр я.

Лезгийрикайни лезги чалал-кай гзаф кхъенвай урусрин алым А.Н.Генкоди «Революция и письменность» журналдин 1936-ийсан 2-нумрадиз акъудай «Къиблепатан Дағъустандин литературадин чалар» макъалада къейд авунай хъи, «фадлай арадиз атанвай лезги кхъинрин чал вахтар алатуни-вай вилик фенва ва гилан чала са къадар цийи гафар гъатнава. Гъавиляй, са шакни алачиз, вири маса чалара хъиз, виликан асиррин лезги чалани са бязи гафар гила къе-лемдиз къачувайвал кхъенвач.»

Аквадай гъаларай, тарихдин га-фар дегишириз алахъздавай са бязи къелемэгълийриз я А.Н.Генкодин гафарикай, яни винидихъ тіварар къунвай алимирин эсеррикай хабар авач жеди. И ийкъара чи гъиле гъат-тай са ктабда (тівар къаз къанз-вач) XIX виш йисан эхирра акъат-навай къве лезги ктабдай гъанвай мисалар акурла чун пагъ атана амуқына. Авторди Къазанфар бег Зулфикъарована ктабдай пайгъам-бардихъ галаз алакъалу тир чук ганва. Ингье гзаф гъалатар аваз. Гъасытда ам оригиналдай вай, урус чалай элкъуырна чапнавайди чир жезва. Вучиз лагъайтіа а девирда лезгидалди ктабдин авторди къа-лурнавайвал «пайгъамбар» вай «пейгъембар» кхъизвай. «Тівар» вай «тар», «луктар» вай, «луктівар», «гүлгүльниз» вай, «гвяниз» вай я «гвяниз» кхъизвай вай икI мад.

1871-ийсуз лезгидалди чапдай акъуднавай ктабдин чал къелдай-бурузни марагълу жеди лагъана чна агадихъ а чук оригиналдин орфография хвена гузва:

«*Ву ни зуррият я? Лагъайтіа, на лагъ: Зу Адам пейгъембар, алей-гъисаламдин зуррият я.*

By ni millat я? Лагъайтіа, на лагъ: Зу Мугъамед пейгъембар, алей-гъисаламдин зуррият я.

By буба вужса? Лагъайтіа, на лагъ: Адам я. By диде вужса? Лагъайтіа, на лагъ: Гъавва я. By агъа вужса? Лагъайтіа, на лагъ: Зу ава-чир чикада халкъ авур сад тир ал-лагъ таъла зи агъа я.

By пейгъембар вужса? Лагъайтіа, на лагъ: аллагъди вичин луктіварука хикяна амай луктіваруз дин чираннан паталди ихтияр гайи Меккеда, Къульрейши къебиладқа, Гъашиман эвледдикя тир Мугъамед (саллалағы алейгъи васселем) Абдуллағын хва зи пейгъембар я.

Мугъамед пейгъембар аллагъын луктіварука са гирами тир ин-сан я; ам Меккеда хана, Мединада къена, ада сурни Мединада ава. Адалай гъвяниз пейгъембар же-дайвал туш. Пейгъембарды буба Абдуллағы я, ада буба Абдулмутті-либ я, ада буба Гъашим я, ада буба Абдулманаф я.

Пейгъембарды дедед тівар Эминат я, мам гайи дедед тівар Гъалимат.

Пейгъембардин веледар рухва-

р: Тлейиб, Тагъир, Къасим, Ибра-гъым; рушар: Фатімат, Рукъият, Зейнаб, Уммукулсұм...» (Къазан-фар-Бек. Куыре чалан илифар ва эвелимжи жуз. Темирхан-Шура. 1871. Ч. 41-43). Аквазайвал, а девирдин кхъинрин чални гилан чал са къадар тафаватлу я. Гъавиляй гъи девирдин ктабрай мисал гъайтіа, гъа девирдин чални хвена къанзана. И барадай чи тівар-ван авай алым, тарихдин илимрин доктор, профессор Амри Шихса-идова хъсандиз лагъанва: «Тарихдин гъи девирдин талукъ хъунилай аслу тушиз, гъар са текстина авай гъар са гаф гележег не силрал авайвал агадъарна къанзана. А гаф гъикI кхъенватіа, адакай гъи манада менфят къачуватіа чир хъун герек я. Вучиз лагъайтіа къадим девиррин текстер гъар са халкъдин а девиррин та-рих, чалан меденият къалурзавай гүзгүзү я. И текстера авай гафар дегиширун, масакла кълемдиз гун халкъдин тарихдик ва чалак рехне кутун я.»

Ша чна, алымди лагъайвал жу-ван чалак рехне кутан тийин. Та-рихдин гафари чаз чалан тарих тупталай ийидай мумкинвал гузва, ам гъикI вилик физватіа чирзана.

Алатай девиррин авторрин эсер-рай, къадим текстерай мисалар гъи-дайла къелдайбурув гъар са гаф жез-май къван оригиналар гъилик авуна, кхъенвайбуру хъсандиз чирна, авайвал агадъарун чарасуя я.

Гъайиф хъи, бязи къелемэгълийри и къайдадиз амал ийизвач. Ара датана тарихдин гафарик къалпвилер кутазана. Эхир вахта-ра икI акатайвал кхъизвай къве гаф рикIел хиз къанзана. Абурукай сад «сусбұр» гаф я. Ам лезги нұғъатра гилани дұшшуыш жезма. ЯркIи нұ-гъатда «сусбұр» «са-садбұр» лагъай чал я. И гаф гъиле са делини ава-чиз «сусбұр» хъиз кхъизвай. Къед лагъай гаф «Квардал» я. Им Къу-рагъ районда хуърун тівар я. Вучиз ятіа са бязибуру и ойконим «Квардал» хъиз кхъизвай. Гафунин діб лагъайтіа, «минара» мана гузвой «квард» я. Ахщегъ районда ихтиин топонимни ава: «Квард аквар хев.»

Чи машгүр чалан алым, фи-лологиядин илимрин доктор, вири СССР-диз сейли хайи камалэгъли Мегъамед Гъажиева сифте яз вичин 35 ағъзур гафуникай ибарат тир «Урус чаланни лезги чалан словарь» түкілүрдайла адахъ га-лаз санал къалахзавай са касди лагъанай: «Са словарь гъазурун патал вуна вишералди ктабар тупталай ийизва, хуъба-хуър къекъве-на гафар къватіа. Ибур вучтин зегъметар я? Жечни анжак гъазур словарикай менфят къачуртіа?»

«Жеда, - лагъана алымди, - амма адакай халисан словарь жедач, я аны лезги чални хъсандиз чириз жедач. Гилан гафар яхшырын ғұл ғис, виш йис инлай виликан гафа-рихъ галаз гекъигіна къанзана, чал гъикI вилик физватіа чир хъана къанзана, адан гъар са гаф къелдайбурув авайвал агадъарна къанзана. Инсан-рихъ хъиз, гъар са гафунихъни вичин тарих авайди я. А тарихдик къалпви-лер кутадай ихтияр садазни ава.»

Мұзәффер МЕЛИКМАМЕДОВ

КЪУБАДИН КОМПЛЕКС ХҮН ПАТАЛ



1918-ийсуз әрмени дашнакри ва большевикри Къуба уездда Чехи киргын аркыларалай. Абуру 16 ағъзурдалай гзаф ағылайры гүлле гана къенай, 162 хуър чуккүрнай. А чавуз къейи ағайлирина са паяр, 8 ағъзур кас лезгияр тир. Эрменийри чи 60 хуър чуккүрнай. Душмандын Чехи къуватрин вилик пад къур лезгийри чқадын маса халкъарин - азербайжанвирин, кырицрин, будугъын, татрин күмекдалди 1918-ийсан 18-майдыз Къуба райондиди. Дигагъ хуърун гила «Къанлу дере» лугъузай къама Амазаспа регъбервал гузвой эрменийрини большевикрин Чехи къушунар күківарнай.

А девирдин вакыиаир ва Къуба уезддин къагъриман рухвайра рикіра амукъдайвал авун патал Азербайжан Республикасының Президент Ильгам Алиева 2009-ийсан 30-декабрьдиз талукъ серенжем къабулнай. Гъейдар Алиеван Фондуны а серенжемдив къадайвал, Къубада «Геноциддин



мемориал комплекс» арадал гъана. Ина хуъзвай тарихдин делилри, документри, экспозицийри а девирда эрменийри авур вагъшивилер русвагъыдай мумкинвал гузва. Комплексди къецепатан улыквейрий къевзай туристриз, мұғыманриз, алымриз ва масабуруз эрменийрин вагъшивилер къалурунин карда Чехи роль къугъзваза.

Гъайиф къедай кар ам я хъи, эхиримжи вахтара ина ачук гъавадал хуъзвай инсанрин къараба ктіз гаттуннана. Абуру хуъзвай чил ци тухузва ва и гъалар къвердай къати жезва.

Гъа и крат фикирда къуна Азербайжан Республикасының Президентдин тапшурғында админастриациядиди кыл Рамиз Мегъдиева талукъ серенжем къабулнана. Серенжемдив къадайвал, кылди комиссия арадал гъана. А комиссияди Къубадин комплексдин гъалар хъсандиз чирна Президентдиз малumat гана къанзана. Алай 1918-ийсан 9-июндиз комиссиядик квай ксар Къубада хъанва ва абуру комплекс хуън патал герек тир теклифар гъазурзана.



RUTULLAR

Dağıstan qədim dövrlərdən səyahətçilər, tarixçilər, alımlar üçün Rutul maraqlı tədqiqatlar məkanı olmuş və olmaqdə davam edir. Bir qayda olaraq, maraqların mərkəzində ayrı-ayrı xalqlar və onların dilləri durur. Belə xalqlardan biri rutullardır.

Rutulların tarixi Qafqaz Albaniyası ilə bağlıdır. VI-VII əsrlərdə onlar Lezganın tərkibinə daxil olmuşlar. XIII-XV əsrlərdə Cənubi Dağıstan ərazisində mövcud olmuş iri siyasi birliklərdən biri də Rutul idi. XV-XVI əsrlərdə Rutulun Xnov kəndi güclənərək özünün xüsusi süvari dəstəsini yaradır. Bu barədə Qaziquşum şəmxalı rus çarına məlumat vermişdi. Xnovdan tapılmış həmin dövrlərə aid kitabələr də bu faktı təsdiq edir. Görkəmli qafqazşunas alim L.İ.Lavrovun 1962-ci ildə çap olunmuş "Rutullar keçmişdə və indi" kitabında göstərildiyi kimi, XV əsrə Rutul iri feodal qurumu idi və Dağıstanın siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Əsrlər boyu Rutula xəzərlər, monqollar, türklər, farslar hücum etmiş, lakin bu əlidə xalq onlara qəhrəmancasına müqavimət göstərmişdir. 1741-ci ildə Nadir şahın qoşunun Rutulu mühasirəyə alması, lakin oranı ala bilməməsi rutulların necə döyüşkən xalq olduğu haqqında aydın təsəvvür yaradır.

"Rutul" adına "Abu Müslümün tarixi"ndə təsadüf olunur. Orada deyildiyin görə, Rutulda, Xnovda və Şinazda Abu Müslümün bəzi nəvələri məskən salırlar. Həmin mənbədən oxuyuruq ki, xəzərlərlə müharibə zamanı Axti hökmdarı Dervişal "Rutulun, Cenikin və Rulfukun igid döyüşçülərini köməyə çağırıb".

L.İ.Lavrovun qənaətinə görə XII əsrə Rutulda sufi məbədi mövcud idi. Ərəb yazıları olan kitabələr, alının fikrinə görə həmin dövrə islamın rutullar arasında möhkəmləndiyinə dələlat edir. O, Samurun yuxarı sahilini "Qafqazda kufi yazılarının geniş yayıldığı ən zəngin ərazi" adlandırır.

Rutulların məskunlaşdıqları yerlər haqqında ilk yazılı məlumatlara orta əsr müəlliflərinin əsərlərində təsadüf olunur. XIII əsr ərəb kosmografi Zəkeriyyə əl-Qəzvin rutul kəndi olan Şinaz haqqında belə yazır: "Şinas - ləzgilərin ölkəsində kiçik şəhərdir, o, böyük dağın döşündə yerləşir. Oraya gedən yol zirvədən keçir. Onlar cüll adlı taxił sortu və dag almaları yetişdirirlər. Sakinləri xeyirxah, saf niyyətli, qonaqpərvər, kasıblara və qonaqlara qarşı diqqətçidir. Onlar silah ləvazimatı və zirehli geyim istehsalı ilə məşğuldurlar".

Rutullar islam dininin sünni təriqətinin şafii məzhabını etiqad edirlər. Mənbələrdə göstərildiyi kimi, Dağıstanda islam dinini ən tez qəbul edənlər rutullar olmuşlar. Qafqazın erkən islam mədəniyyəti abidəsi sayılan, 675-ci ildə Xnovda dəfn olunmuş Şeyx Məhəmməd ibn Əsəd ibn Muqala məxsus qəbirüstü yazı, həmçinin Dağıstanda aşkar olunmuş XI-XIII əsrlərə aid digər epiqrafik yazılar da həmin fikrə təsdiq edir.

XIII əsrdən başlayaraq rutullar öz alımları ilə bütün Yaxın Şərqdə tanınırlar. Şinazın Saidar nəşli alımlar sülaləsi kimi məşhurlaşır. Tanınmış Dağıstan alımı Əli Kayayevin yazdığını görə, həmin nəslin ən görkəmli nümayəndəsi XVII-XVIII əsrlərdə Dağıstanın tarixində ilk universitet yaratmış İsmayıllı əfəndi olmuşdur. Astronom, filosof, ritorik, fizik və şair olan İsmayıllı əfəndinin rəhbərliyi altında burada fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, astronomiya və tibb elmləri tədris olunurdu. Böyük alimin yaratdığı observatoriyanın qalıqları Şinazda bu gün də qalmaqdır. Götürməsini müşahidə etmək üçün teleskop və digər cihazlar ixtira edən alım onların köməyi ilə ulduzların hərkətini öyrən-

mışdır. Dağıstanda ilk elmi kitabxananın da yaradıcısı olan bu alım astronomiyaya və teknologiyaya dair bir sıra kitabların müəllifi idi. O, astronomiya elmini tələbələrinin özünün yazdığı "Xülasat əl-Hisab" kitabından tədris edirdi. İsmayıllı əfəndinin yetirmələri arasında Zeyd İslam Küreli, Məhərrəm əfəndi Axtılı kimi alımlar var idi.

Görkəmli ləzgi alimi Həsən Alqadarinin "Asarı Dağıstan" kitabında yazılılığı kimi, İsmayıllı əfəndinin oğlu Səid əfəndi də atasının yolunu davam etdirirdi. Şair, filosof və riyaziyyatçı olan Səid Əfəndinin yanına Yaxın Şərqi müxtəlif ölkələrindən elm dalınca insanlar gəldilər.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Qafqaza hərbi müdaxiləsi başlanır. 1812-ci ildə Rutul Rusiyaya birləşdirilir. 1838-ci ildə Ağə bəy əl Rutulinin rəhbərliyi altında ruslar əleyhinə üşyan qalxır. 1839-cu ildə Rutul mahalı İlisu sultanlığına birləşdirilir. 1844-cü ildə Daniyal bəy Şeyx Şamilin tərəfinə keçəndə sultanlıq ləğv edilir. Üşyan yatırılarda Rutul azad cəmiyyəti ilə İlisu sultanlığı rus imperiyasının yaratdığı Car-Balakən hərbi dairəsinin

adlandırıllar. Yer adı kimi Mixlald hələ XV əsrənə məlumdur. Bu ada 1432-ci ildə türklərin və rutulların Saxura hucumu ilə bağlı edilmiş saxur yazısında, 1598-ci ildə tərtib edilmiş rutul bəylərinin nəşil şəcərəsində, rutul bəylərinə farslar və türklər tərəfindən verilmiş fərمانlarda və digər rəsmi sənədlərdə təsadüf olunur (1588-ci ildə türk sultani III Murad rutul hakimi Qazi bəy xan titulu verilməsini təsdiq edən sənəd imzalamışdı).

1899-cu ildin siyahıyaalınmasına əsasən SSRİ-də 20.388 nəfər etnik rutul yaşayırkı, onlardan 14.955 nəfəri Dağıstanda, qalanı Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Bu xalqın nümayəndələri Rutul rayonunda, Samur çayının sahilində yerləşən Luçek, Şinaz, İxrek, Müxrek, Amsar, Kina, Vruş, Ciliçür, Qala, Pilek, Xnük, Natsma, Fartma, Kufa, Fuçax, Kiçə, Una, Teydik, Aran, Roso, Rutul kəndlərində, Axtıçay sahilindəki Rutul rayonunun Borç, Axtı rayonunun Xnov kəndlərində yaşayırlar. Onlar həmçinin Şimali Dağıstanda Kizlyar rayonunun Ribalko, Babayurd rayonunun Noviy Borç kəndlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycanda rutullar əsasən Şəki rayonunun Kiş, Şin, Qaynar, Xırsa, Şorsu,



təbəqəyinə keçir. Dairə üç mahala bölünür: Rutul, İlisu və İngiloy. Onların hər birinə dairə rəisi tərəfindən naib təyin olunur.

Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında Qafqaz məhərəbində fəal iştirak edən dağıstanlılar, o cümlədən rutulların ailələri hərəkatın süqtundan sonra Dağıstandan sürgün edilir. Onlar bir sıra Şərqi ölkələrinə mühacirət edir, ən çox Suriyaya və Türkiyəyə pənah aparırlar.

1917-ci ildə yaradılmış Dağılı Respublikasında ərəb dili dövlət dili statusu qazanır, məktəblərdə bu dildə dərslər keçilir. 1921-ci ildə Dağıstan MSSR yaradılanda bir sıra xalqlar kimi rutullar da Sovet höküməti əleyhinə çıxırlar. 1930-cu ildin mayında Xnovda antisovet üşyani qalxır və o, ətraf kəndləri də əhatə edir. Lakin üşyan amansızlıqla yatrılır.

1925-ci ildə Dağıstanda islam əleyhinə kampanya başlananда bu, məktəblərin bağlanması, ərəb dilinin qadağan olunması, yerli imamların məhv edilməsi ilə müşayiət olunur. Həmin siyaset 30-cu illərdə repressiyalar formasında davam edir. Rutul ziyalıları onun acı nəticələrini indiyə kimi öz talelərində hiss edirlər.

"Rutul" etnonimi Dağıstanın eyniadlı rayonunun (1929-cu ildə yaradılmış həmin rayonda hazırda 20 min nəfər əhalisi yaşayır) adı ilə əlaqədardır. Onun mənşəyi məlum deyildir. Bu söz ümumiyyətlə gec yaranıb, ona kimi rutullar özlərinə **muxadalar, şinazlar, müxrekələr, ixrekələr, borçlar, xnovlar** kimi adlar vermişlər. Yaxın qonşuları onlara "ağħażxā" deyir. Maraqlıdır ki, rutullar öz kəndlərini **Мыхиад**, özlərini **мыхыадыр** və ya **мыхыад**

Daşuz, Küdürlü, Göybulaq, Aydınbulaq, İncə kəndlərində yaşayırlar. Rutulların Şəkidə XVII əsrənə məskunlaşdıqları məlumdur.

Rutul dili nax-dağıstan dillerinin ləzgi dil qrupuna aiddir. M.M.İxilov özünün 1962-ci ildə Moskvada çap olunmuş "Rutulların və saxurların etnoqrafiyasına aid materiallar" kitabında yazır: "XV əsrə kimi saxurlar və rutullar hələ ləzgi etnik tərkibindən seçilmirdilər və eyni xalq hesab olunmaqdə davam edirdilər. lakin buna baxmayaq onları öz dilləri, fərqli mösət və mədəniyyət formalasdırırdı".

Ləzgi, tabasaran, ağul, rutul, saxur, qırız, buduç, arçı, udin və xinalıq dillərindən ibarət olan ləzgi dil qrupunu birləşdirən yalnız dil yaxınlığı deyil, eyni zamanda bir kökdən qaynaqlanan maddi və mənəvi mədəniyyətlərdir. 26 tayfanı birləşdirən Qafqaz Albaniyasının əcdadları sayılan həmin xalqların həyat tərzi, inancları, adət-ənənələri demək olar ki, eyniyyət təşkil etsə də, dillərində müəyyən fərqlər vardır. Rutul dilinə ən yaxın diller saxur, qırız və buduç dilləridir. Rutul dilinin muxad, şinaz, müxrek, ixrek və borç-xnov dialektləri mövcuddur.

Oktyabr inqilabına qədər rutullar ərəb əlifbasından bəhrələnlər. Müasir rutullar doğma dilləri ilə yanaşı ləzgi, rus və Azərbaycan dillərində də danışırlar. 1932-ci ildə Rutulda Azərbaycan dilində "Qızıl çoban" qəzeti nəşr olunub. Rutul şairləri Həzərçi Hacıyev və Camisab Salarov eyni zamanda Azərbaycan dilində də şeirlər yazıb.

1991-ci ildə kimi rutul dili yazısız dillərdən sayılırdı. Həmin ilin avqustun 10-da Dağıstan

MSSR Nazirlər Soveti tərəfindən ağul, saxur və rutul dillərinə yazılı dillər statusu verilməsi, kiril qrafikasında həmin dillərin əlifbalarının hazırlanması haqqında qərar qəbul edildi. 1992-1993-cü tədris ilindən etibarən rutulların yiğəm yaşadıqları yerlərdə məktəblərdə rutul dili tədris olunmağa başladı. Professor K.Kamalov tərəfindən kiril qrafikası əsasında rutul əlifbası tərtib edildi. S.Səmədov və K.Camalov tərəfindən "Rutulca-rusca lüğət" kitabı hazırlanıb nəşr olundu. Dərbənd pedaqoji məktəbində və Dağıstan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda rutul dili müəllimləri hazırlanır.

Rutullar Zeynəb Xinevi (XI əsr), Kor Rəcəb (XVIII əsr), Molla Turab, İxrek Qurban, Cəməsəb, Şinaz Həzərçi kimi şair və yazıçıları ilə tanınırlar. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan həmvətənlərindən söz düşəndə onlar məşhur türk şairi, yazıçı, publisisti, ictimai və siyasi xadimi İbrahim Şinasi əfəndini yada salırlar. O, Fransanın Sorbonn Universitetində təhsil almış, 1848-ci il Fransa inqilabının iştirakçısı olmuş, Türkiyədə həmin dövrün mötəbər qəzeti olan "Təsviri əfkər"ni nəşr etdirmiş, türk dilinin təkmilləşdirilməsi, kitabların yalnız yuxarı təbəqə üçün yox, bütün xalq üçün yazılımasını təbliğ etmiş, Namiq Kamalla bərabər Osmanlı imperiyasının dövlət quruluşunun islahatları ilə məşğul olmuşdur. "Millətim - bəşəriyyət, vətənim - yer kürəsidir" şüarı ilə yaşayan İbrahim Şinasi əfəndi 1865-ci ildə Parisə mühəcirət etmiş, ölümündən bir qədər əvvəl Konstantinopola qayıtmışdır. Ölümündən sonra onun ideyaları unudulmuş, sonralar Mustafa Kamal Atatürk onları yada salmış və bəhrələnmişdir. 1918-1919-cu illərdə tənzimat hazırlananda Şinasının islahatlar sistemi əsas olaraq götürülmüşdür.

Suriyanın görkəmli filosofu, sosioloqu, ədəbiyyatşünası, ədəbi tənqidçisi Kazım Dağıstanı (1900-1985) bu elmlərə aid fundamental əsərlərin müəllifidir. Dəməşq Universiteti hüquq fakültəsinin, Sorbonn Universiteti aspiranturasının məzunu olan Kazım bəy 1940-1942-ci illərdə Suriyanın baş nazirinin, sonralar isə ölkə prezidentinin dəftərxanasının rəisi olmuşdur. 1946-ci ildə ərəb Dövlətləri Liqasına rəhbər təyin olunan bu etnik rutul yazıçı kimi də tanınmışdır.

Ərəb dünyasının sevilən yazıçılarından olan Elfat Edelbi də milliyətcə rutul idi. Onun yaradıcılığına Şeyx Şamil hərəkatının süqutundan sonra Suriyaya köçmüştər, burada yaşamış, vətən həsrəti ilə dünyadan köçmüştər. Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır.

Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının rəis müavini olmuş, Suriyanın Fransanın tərəfindən işgalinin gətirdiyi faciəni qələmə almış müəllif özüne ədəbi heykəl ucaltmışdır. Suriyanın sərhəd qoşunlarının baş komandanı, Suriya prezidentinin adyutanti olmuş Tələb Dağıstanı, Dəməşq həbsxanasının r

КУРМУХСКИЙ ХРАМ



Курмухский храм (или Церковь Святого Георгия) находится в Курмухском ущелье Гахского района Азербайджана.

Храм является памятником христианской албано-кавказской архитектуры Азербайджана. Он был построен в конце XII - начале XIII века.

Рамил АЛХАС

ЯГЬ СА ЛЕЗГИ ГЬАВА, РАСИМ!



Чахъ чин алакъунралди чешнелу тир сейли чагъанчия са акъван авач. Авайбур лагъайла, садни къларви Расим Бекеровов къведач. Вучиз лагъайла ада чагъан тек тупларив въль, вичин вири руыгъдив чалал гъида. Хайи чилин авазар адан гъиссерай куз жеда. Вичин рикликай ѡлхемар кутада ада гъвайрихи.

Фаддай халкъдин арада гъуырмет къзанмишнавай умун къилихрин Расим хайи чилелни, хайи чалал гзаф рикл алай инсан я. Шумуд йисар ада лезгириин дегъ макъмрал чан хкис. Гъвалий дүньядин чара-чара пиплера яшамиш жезвай чи ватанэгълийриз абур гъасята чир жеда.

Фад-фад Урусатдин шегъериз илифда, лезгириин шад мярекатра ишитиракда чагъанчили. Кълара лагъайла, Расим гъамиша меъверрин кыле жеда. Азас шаширши шириарни теснифнава:

Чагъан ягъз ава Расим,
Ягъ са лезги гъава, Расим!

РУССКИЙ ЯЗЫК В СУДЬБЕ ЛЕЗГИН

Русский язык давно привлекал внимание лезгинских учёных, поэтов, путешественников и военачальников. Ещё в конце XVIII века среди лезгин имелось несколько десятков людей знавших арабский, персидский, турецкий и русский языки. Всестороннее и систематическое изучение русского языка лезгинами было начато в XIX веке.

Известный лезгинский учёный и поэт Мирза Али, который более 50 лет возглавлял Ахтыпаринское общество в 50-60 годах XVIII столетия организовал курс русского языка в Ахтах. Именно благодаря его руководству общество в конце XVIII - начале XIX века достигает расцвета. Несмотря на огромную занятность, Мирза Али не прекращал педагогическую деятельность, направленную на распространение грамоты, науки, поэзии среди лезгин.

Крупный учёный и историк Дагестана Гасан Алкадари в 1855 году окончил Ахтынскую медресе. Вспоминая о днях учёбы, Гасан Алкадари свидетельствовал, что у Мирзы Али было много учеников, изучавших также русский язык. Царские администраторы решили воспользоваться этим. Они понимали, что им необходимо привлечь к правлению грамотных горцев. Первый опыт в обучении лезгинских

детей русскому языку был осуществлен в ахтынской крепости в 1859 году врачом Лебедовым, открывшим небольшую школу, которая просуществовала недолго. В 1861 году в Ахты была основана светская школа, названная "одноклассным начальным училищем". В ней обучались 44 лезгинских мальчика. Как указал в своем рапорте военный начальник Южного Дагестана генерал-майор Меликов, почти все поступившие ученики отличались прекрасными способностями.

В 1866 году такая же школа была учреждена в Кусарах. В отличие от Ахтынской школы здесь обучались и девочки. Из 55 учеников 15 были девочки. Тяготение к русскому языку привело к тому, что в 1885-1903 годах в Кусарах действовало 11 русских школ. Среди лезгин росло уважение и любовь к русскому языку и к простым русским людям.

Прогрессивные представители русского народа приносили в лезгинские земли новые революционные веяния и настроения, будоражили умы, звали их на путь революционной борьбы. Побывавшие в XIX веке среди лезгин в Кусарах и в Кубе известные русские писатели Лермонтов, Бестужев-Марлинский и другие отмечали, что даже те лезгины, что героически воевали против царской армии, не равнодушны к русскому языку.

ДОБРЫЕ ВЕСТИ

Книжный лорд



Хосе Альберто Гутьеррес - мусорщик из колумбийского города Богота на протяжении двадцати лет собирал выброшенные книги и теперь открыл библиотеку в собственном доме. По его словам, около 20 лет назад он нашел на помойке «Анну Каренину» Льва Толстого, именно с этого романа и началась его коллекция. Мужчина решил отнести книгу домой, а затем он начал собирать все находки. Сейчас в его библиотеке примерно 25 тысяч экземпляров.

Библиотека пользуется огромной популярностью среди школьников. Они даже стали называть хозяина «Книжный лорд». У себя на родине мужчина стал настоящей знаменитостью, и его пригласили на книжные ярмарки в Мексике и Южной Америке.

Содержать библиотеку не так-то просто: в этом ему помогают жена и трое детей. У Гутьерреса совсем мало времени на хобби, ведь работу мусорщика никто не отменял.

К тому же мужчина готовится к экзаменам в школе, так как в детстве ему пришлось прервать обучение из-за крайней бедности семьи.

Жизнь в пещере



Удивительная история у пенсионеров, проживших 54 года в пещере. Жить в дикую природу супружеская пара перебралась сразу после бракосочетания, в далёком 1962 году. Денег на постройку собственного дома в родной деревне у них не было, купить квартиру в городе и вовсе было для них тогда недостижимой мечтой, но они не отчаялись и нашли необычный способ свить собственное

семейное гнездышко.

За много лет они обустроили в своём жилище целых три спальни, кухню, огромную гостиную. У супругов есть и небольшое подсобное хозяйство: огород, несколько свиней и куриц.

Сегодня Лян Цзыфу 81 год. Его супруга Ли Сунь чуть младше - ей идёт 78 год. Оба они категорически отказываются от предлагаемого им теперь благоустроенного жилья. Более чем за полвека они настолько привыкли жить в пещере, что теперь не представляют себе другого дома. Конечно, и весьма преклонный возраст супругов уже не располагает к смене привычного ритма жизни, но сами они уверяют, что причина в другом: просто в их любимой пещере им очень хорошо: летом тут царит приятная прохлада, а зимой - тепло.

Удивительно, но в столь экстремальных условиях супруги умудрились не только организовать свой собственный быт, но и воспитать четверых детей. Сейчас их сыновья и дочери уже взрослые и живут своей жизнью в разных уголках страны, а вот их родители так и остались в своей пещере близ города Няньчунь в провинции Сычуань на юго-западе Китая.

Редкий поступок



В течение многих лет берег Аравийского моря в пригороде Мумбаи Индии использовался людьми как свалка. Прекрасное и популярное среди отдыхающих в прошлом место покрылось зловонным ковром гниющего мусора, бутылок, тряпок и прочих бытовых отходов. Одному из местных жителей Афроузу Шаху такая ситуация порядком поднадоела, и он решил организовать акцию по уборке береговой линии. К его кампании, занявшей целых 86 недель, присоединились тысячи добровольцев, которые совместными усилиями вернули пляжу первоначальную чистоту и красоту. Проделанная работа была названа экспертами программы ООН по окружающей среде «крупнейшей очисткой пляжа в истории», а общий объем вывезенного мусора составил 5,4 миллиона килограммов!

КАВКАЗСКАЯ МУДРОСТЬ

Влюбился юноша в девушку другой национальности. Решил жениться на ней. Девушка сказала: «Я выйду за тебя замуж, но сперва сделай для меня сто дел». Начал парень выполнять ее капризы.

Сначала она заставила его залезть на скалу без единого выступа. Потом спрыгнуть с той скалы. Юноша спрыгнул и сломал ногу. Тогда она велела ему ходить и не хромать. И прочие были задания: переплыть реку и не замочить рук; остановить взбесившего коня и поставить его на колени; разрубить яблоко, которое девушка положила себе на грудь. Выполнил парень девяносто девять

дел. Осталось одно. Тогда девушка сказала: «А теперь забудь своих мать и отца, и свой язык». Недолго думая, юноша вскочил на коня, взмахнул плетью и ускакал навсегда.

Мудреца спросили:
- Почему друзья так легко становятся недругами, а вот врагов превратить в друзей очень трудно?

- Но ведь точно так же и дом разрушить легче, нежели построить, - ответил мудрец, - и сосуд разбить проще, чем его сделать, и деньги растратить легче, чем заработать их.

АГАЛКҮНРИН РЕКЬЕ



Хайи чил

Шалбуз дагъни Шагъдагъ я ви къакънвал,
Акур гъар кас жедачни бес гъейран вал?!
Веледри ви ийидач ваз дакланвал!
Атчуда вал яргъи хайи гъар са гъил,
Чан зи ватан, зи хайи эл, хайи чил!

Макан я вун чи бубайрин - лекъерин,
Чпихъ тарих авай, гъульер къван дерин.
Алуд вуна чалай цифер дердерин,
Шиир кхиз шад жедайвал зи гуьгуль,
Чан зи ватан, зи хайи эл, хайи чил!

Сур къатарай агакъзава суракъ ви,
Гъажи Давуд, Клири буба - чирагъ ви.
Вахъ касвилин тарсар гай Ярагъви
Авайвияй тик къазава чна къил,
Чан зи ватан, зи хайи эл, хайи чил!

Цукъ акъатна гуьлушан тир ялахар,
Рагар падиз, ргаз къvezvai булахар,
Тлебиатдин иервилер - дамахар,
Тух жедани килигунал ваз къве вил,
Чан зи ватан, зи хайи эл, хайи чил!

Къулан ваццу чан гъизава багъларал,
Зегъмет къани гъилер ала саларал,
Гъар са Чавуз вили цав хъуй дагъларал,
Лепейривди лугъуз мани Каспи гъуль,
Чан зи ватан, зи хайи эл, хайи чил!

Адилов Билал Икраман хва 1967-йисан 29-майдиз Қылар райондин Стүррин хуъре дидедиз хъана. Хуъре юкъван мектеб акъалттарайдалай къулухъ ада Азербайжандин Экономикадин Институтда къелна. «Самур» ва «Алтан» газетра къвалахна.

Гъеле институтда къелзавай ѹисара Б.Адилован илимдин макъалаяр республикадин газетрин чинриз акъатзарай. Вичихъ алакъунар авай жесгылдин поэзиядални рикл атай. Билал Адилован шаир хъиз алакъунар эхиримжи ѹисара винел акъатна. Ада куърув вахтунда вич хъсан шаир тирди субутна.

Лезги ва урус чаларал адан «43», болгар чалал «Кланивилин есирда» тъвар ганвай ктабар чандай акъатнава. Михаил Лермонтован тъварунихъ галай премиядин лауреат тир шаирдин и мукъвара «Капавай гъетер» тъвар атай нубатдин ктаб басма хъанва. Ктабда ада дуънъядин шаиррин лезги чалаз элкъуърнавай шиширап гъатнава. Чна яратмишунрин рекье шаирдиз мадни Чехи агалкъунар тъалабзава.

Шумуд сувал...

Зи хиялар какахънава гъалар хъиз,
Жагъур тежез гъинва эхир, гъинва къил.
Вилик гала шумуд сувал тъалар хъиз,
Алкъанава, къачувач хъи, залай гъил.

Са рикл из лугъузва къваз тавуна,
Дегишара вуна жуван къилихар.
Са масада мягъемдаказ руть къуна,
Зулум гузва, кутазва захъ синихар.

Са касдини яб тухузва алахъна:
“Акъатна вач дерт авачир патахъ вун.
Тамир патав са ялтахни, ялахъ на,
Залай гъейри садан жемир чалашъ вун.

Дуст лугъудай душман вучиз агудна?
Чуныхъдайдан гъилер вучиз галуднан?
На вахтунда хайн винел акъудна,
Адан чинин къвед лагъай хам алуднан?”

Эхиз хъанач, шишир кхиз ацукана,
Гъамар цурна, элкъуърда за шарапиз.
Клан хъана заз рикл къене са цукъна,
Жавабар гун руть падздавай гарариз.

Ваз манияр гилитиз

Атанва зун мад ви патав, Каспи гъуль,
Са гаф лагъ заз, ахъя на зи гуьгуль.
Мичл я къе зун паталди чилни цав,
Минет хуурай, са тимил къван рахух зав.

Белки ятла зи тъалариз шерик вун?
Аквазва заз къе гъа зун хъиз гъарик вун.
Белки вунни галатнава гъам Чугваз?
Винел къванин акъуд тийиз къене тваз?

Вучиз икъван секин я ви лепеяр?
Къацу я хъи, къуд пад къуна тепеяр.
Белки ама ви руьгъдани хъуытгъун къай?
Гъатнавач жал ви лепеяра яран цай?

Ви яхадиз къвезава зун, хайи гъуль,
Чуькуъдайла виш хиялди къуна къил.
Акъвазна гъа ви деринлиз килигиз,
Дердерикай ваз манияр гилитиз...

Давамда за

Къе са касди лагъана заз:
«Фагъум гана ша вун акъваз!
Низ лазим я ви шиширап?
Амачни ваз ийидай кар?
Хкадара вуна чалар,
Аку къвалах гъидай пулар,
Я клан ятла жен мецерал,
Кхыхъ вуна маса чалал!»
Лагъана за: «Я бейниван,
Чидачтла ваз хуурай аян.
Зун патал туш а машгъурвал,
Ша тегънейр вегъимир зал.
Дидедин чал гъар са Чавуз
Са гъед я заз дайм нур гуз,
Экв гъизавай зи вилериз,

Къуват гузвой зи гылериз.
Ваз амани мад гаф хълагъ!
Чешне я заз чехи Далагъ!
Адан рехъ къе давамда за,
Хайи чилиз икрамда за!
Дайм вине къаз чал масан,
Теснифда за ватан жуван!

Гъахъвал

Гъар са Чавуз дуъз рахух вун,
Гъахъвал вине къаз алахъ.
Авай гафар чинал лугъун,
Лазим къимет гуз, алахъ.

Яргъал фидач тапарунар,
Яхщур югъ я умъур адан.
Гъакъыктат - са чехи гъунар,
Ийиди ви кар авадан.

Гъахъ чуныхъна чиз-чиз вуна,
Ам нагъахъдан къвачик гумир.
Кичле хъана, багъна къуна,
Жува жуван иман кумир.

Гъахъвал чехи са нямет я, -
Лутъудай чи бубайри чаз.
Итимвилин са къимет я.
Яб же хъсан, чир хурай ваз!

Зи шиширап къела

Перишанвал авай иер вилера,
Къиль агъзуна килиг тийиз зи патахъ.
Мурк гъатнатла кланивилин гелера -
Кланзавачир заз жув-жуван жез чалахъ.

Эрзиман тир ихтилатин вахъ галаз,
Аман ганач тегънеди ви чинавай.
Вучиз ятла, зулун пешер хъиз юзаз,
Вахтар физва, къатгъуз жевзач чун чавай.

Къакъатна вун, сагърай къванин талгъана,
Жаваб ганач, за гайи тек суалдиз.
Кана зи рикл, ацукана пагъ атчана,
Виш жуьредин фагъумар къвез хиялдиз.

Яб гудач вуч лугъудатла чарада,
Вун риклеваз давамда за мад кхиз!
Гъич тахъайтла, вахт жагъурна арада,
Зи шиширап къела вуна эвель хъиз...

ЧИ ДАГЪЛАР

„Заз кукушар даим живеди къунвай дагъларин, гъа дагълар хътин такабурлу лезгидин ва гъайбатлу чархарал элкъвезвай лекъерин арада са гъихътин ятлани ушшарвал акуна. Пудани датчана къакъанрихъ ялзава. На лугъуди, пудни хайи чил хузвай женгчияр я.“ Ибур 1874-йисуз Къурушдал хъайи академик А. Беккера лагъай гафар я. Ада сифте яз а чавуз Къуруша 500 къвал авайди, ам гъульувай 8175 фут (са фут 30, 479 см я) къакъанда авайди, Европадин виридалайни вине авай хуър тирди малумарнай. Алимди кхъизвайвал, Шалбуз дагъдин къакъанвал 13649 фут я. Къблепата адан къаншарда Базардуъз (14 722 фут), рагъэкъечидай пата Шагъ дагъ (13 951 фут) ава.

А.Беккерал къведалди гъеле 1849-йисуз Къурушдал хъайи машгъур урус топограф С. Г. Александров Кичен дагъдин кукушдал акъахнай. 1885-йисуз мад са шумуд урус алим чи дагъларихъ галаз марагълу хъанай. Ирид яис алатайдалай къулухъ, 1892-йисуз академик А. В. Пастухов лезгийрин дагълар чириз атанай. Къурушдал хъайи ада ихътин малумат ганай: „Къурушдивай 7 версинин мензилда, Къуруш ваццу мульку пата Къилин Къафкъаздин дагъларин циргъяна Нисен дагъ ава. Адан къакъанвал 13020 фут я. Нисинин вахт тайнардай и дагъдивай тахминан 2 версинин мензилда Вахчаг дагъ, рагъэкъечидай пата Китин дагъ хаж хъанва. Адан къакъанвал 14 722 фут я. 1890-йисуз инглис алимар, 1902-йисан 31-июлдиз Венгриядин машгъур алим ва сиягъатчи Мор Дечи Базардуъз дагъдин кукушдал акъахна. И дагъдиз чкадин агъалийри Гедик дагъни лугъуда.

Гъа ихътин ахтармишунрай акъазвайвал, анжак Къуруш хъбр Шалбуз дагъ, Яру дагъ, Китин, Нисен, Базардуъз, Түрфанд, Рагъдан, Вахчаг ва Мулар хътин 9 дагъди элкъуърна



юкъва тунва.

Сифте яз чи дагълариз „Лезгийрин дагълар“ лагъай А.Беккеран и барадикай маса алимри, гъакъини чи халкъдикай „Кавказ“ газетдиз макъалаяр акъудай Н.Ф.Вучетича гегъеншдиз менфят къачунай. Са бязи авторри Лезгистан газа дагълар ва вацтар авай макан тирди къилди къейд авунай. Лезгийрин дагъларай авахъздавай вацтарикай гаф кватайла Семён Броневскийди кхъенай хъи, Дагъустанда Аксайдин мулкарин юкъни-юкъвай тълз гъульувхъ физвай Казма ва Актиш вацтар лезгийрин дагъларилай къил къачузва. (Килиг: Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Москва, 1823. С. 188.).

Ада и гафар Къуба патан вацтарал гъалтайланитикрарзы: „Къубадин мулкарай тълз Каспи гъульувхъ авахъздавай вацтар, Къилар вац, Къудял, Агъчай, Къарачай, Жагъажугъ, Берилчай (Велвеле – М.М.), Шабран, Девечичай, Гелген,

Атек ва Чекил вацтарли Лезгийрин дагъларилай къил къачузва.“ (Мад гъана, ч. 382). Авторди санлай Къуба патан 12 ваццу тъвар къазава. Лезгийрин дагълар къадардал гъалтайла гзаф тирди къалурзазва.

Винидихъ тъварар къур дагъларилай гъейри чахъ Питан дагъ, Сарфун дагъ, Къав дагъ, Къелегъ дагъ, Жалгъан дагъ, Къурикан дагъ, Къурагъ дагълар ва маса дагъларни ава. Лезги тъвар атай дагълар Къиблепатан Дагъустанда ва Кеферпатан Азербайжанди хъиз, чи республикадин маса районрани душушу жезва. Азербайжанди алим Надир Мамедова кхъизва: „Лезги дагъ“ (Келбекер район). Лезгияр Азербайжанди яшамиш жевзай халкъдикай сад я. Дагъдиз са вахтунда а чилерал яшамиш хъайи халкъдин тъварцелай ихътин тъвар ганвайди я. Республикаин оронимида лезги халкъдин тъвар къалурзазай объектрин тъварар агъадихъ галайбуря: Лезги къая (Шеки районда), Лезги дагъ (Гуячай районда), Лезги дере, Лезги ялах (Дашкесен район ва мсб.)“ (Килиг: Надир Мамедов. Азербайжандин чкадин тъварар (азербайжан чалал). Баку, 1993.Ч. 152).

Алатай асиридин 30-йисара Къиблепатан Дагъустандиз атана чи сейли шаир Стап Сулайманахъ галаз гурушмиш хъайи урусрин машгъур къелемэгъли Н.Тихонова лезги чилерин тъбиат, чи дагълар акуна лагъанай: „Эхъ, и такабурлу дагълари, и иер тъбиатди къегъал лезгийрик руть кутазвайди къатун четин туш.“ Гъакъыктадани дагълари чи къилихъриз таъсирзазвайди, чун лигимарзазвайди ашкара я. Ингъе чи дагълари агъзур йисар я чипин такабурлувал хуъз. Чнани чи лезгивал гъа икъл хвена къланзазва.

Музыффер МЕЛИКМАМЕДОВ

“САМУРДИН” МЕКТЕБ

ГАФАР

Векъел

Гуржи алим, лезги чалан месэлайрал гзаф алахъай профессор Б.Гигинейшилиди вичин «Дагъустандын чаларин гектигүнин фонетика» ктабда «векъел», «векъель кыл» гафунин вариант яз гысабаза. «Векъель» гафунин эвделд авай *ве* - акализгалудиз жедай пай я лугъузва. АкI хайила, *векъель-ар* «векъельвияр» вая, «кылар» лагъай чал я.

Профессор Р.И.Гайдарова вичин 2005-йисуз Магъачкалада чапдай акъудай «Лезги чалан этимологиядиз гыхъун» ктабда кхызызвайвал, «и гимандик шактувал кума». Алимди гафунин мана къетидиз ачурхарзувач. Чна фагумзавайвал, «векъель» «векъ» гафунин падеждин формадин омоним я.

Гигин

Чи машгъур чалан алим А. Гулемгъамедова вичин «Лезги чалан словарь» ктабда «гигин» гафуних ихтын къве мана авайди къалурнава: 1) угъридикай хабар гун, ам къаз күмек гун; 2) хърак щай кутун; хъар кутун. Р.Гайдарован фикирдалди и гафунин мана «чинеба хабар гун» я. Алимди къейд ийиззвайвал, и гафунинни «кхын» гафунин арада тайин тир алақа ава. Ада кхын гафунин

нугъатдин формаляр мисал яз гъизва: *киккин - киккена ва гигин - гигена*. Р.Гайдарован фикирдалди, эхиримжи вахтара кхын глаголдин манадик «цийи тах» акахънава, адакай «чинеба хабар гун» манадани менфят къачзува. Сифтедай «гигин» маса мана авай гаф тир. П.К.Услара вичин «Къыре чал» ктабда ихтын мана ганва: «чулынъхай кас ва я квахъай шей къалурайла (лагъайла) гудай пул, гъакъы».

Накъв

«Накъв» гафуних лезги чала «чил», «чилин винел патан къят», «чилин гъвчыл кусар, руг», «ватан» хътин манаяр ава. Амма вилиди и гафуних маса манани авай ва гилани ава: «сур» (инсан кучуднавай чка).

Табасаран чала суруз «накъв» лугъуда. Са бязи лезги хъурера мейит къвалай акъудиз мукъвал хайила, «накъварал экъеч гъя - ал» - лагъана гърайда. Дишеглири «вун накъвадик фий», - лагъана сеперарда.

Накъв ва **сур** гафарикай сад хътин манайра менфят къачун душыншын кар туш. И кардихъ къве себеб ава: 1) Вилик заманайра инсан кучукнавай чкадал накъварин къунтл хажадай; 2) «Накъвадик хъайди я, накъвадик хъфидайди я» хиве къун мусурманвилин шартарикай сад я.

чалай.

Мад вучда къван?! Вири гынис, цулунни гъаныз. Baklap тамун юкъва авай лемкъедив ацланвай са чехи фурун патав атана. Ваклани адан цуфурнугъри чеб тадиз вириз вегъена. Абуру це къатадунивай къатай стылар къуд патаз чеклизвай. Абуру цуфулдизни эверна, ингье и кар цуфулдин рикъяй тушир: «Вая, ибурукай заз хи-

КЪАНАТ!

MAX



зан жедач. Зи иер хамунин гъайиф я», - лагъана катна цуфул абурувай яргъяз.

Тарцин хилел ацукуна хиялриз фена ам. Садлагъана векъерин арада къекъевзай къур къурлара ада лагъана:

- Къур хала, вуна заз дидевал ийидани, вуна заз лайляяр ягъадани?

Къуынъур рази хъана. Гытна цуфул къутурурнин кула. Абуру незвайбурукой цуфулдизни пай гуз, ада чан-рикъл ийизвай. Йиф алукуйла абуру къуынъур тарцин хъалхъамда авай музаз гъахна. Диде къуынъурда шарагиз маҳар ахъязавай.

Ингье цуфул адахъ яб акалдай гъалда авачир: гъар патахъай адада танда къуынъурин цацар акъизвай. Са герендилий цуфулдилай гъейри вири ахвариз фена. «Вая, икъл жедач! Ина ксаны амукъайта, зи тан мур жеда», - лагъана акъатна ам мукай.

Са герендилий ам тана вакларин хизандал душуыш хъана. Дидени къве цуфурнугъ лугъуз-хъурурез, чилерал къатадиз авай. Цуфул абурув агатна:

- Вак хала, вуна заз дидевал ийидани? Зун тана ялгъуздиз ама, - лагъана тапрукъ цуфулди.

Baklas шарагдин язух атана, ада дидевал ийиз рази хъана. Bakla вичиз гайи бебелукар тъуна руфун тух хъайила цуфулди жузуна:

- Вуна заз ийиз лайляяр ягъадани?

- Акъваз, къвенкъве са яд иличин чна

акъатна:

- Аман, жанавур! Фад каты, вири мука чулынъх хъухъ!

Кичиела зурзун акатай цуфул

вучдатла тийижиз амай. Къурни шаптайяр

тадиз кумадиз гъахъна. Цуфул чкадилай

юзадалди жанавурди адал вегъена. Ингье

ничхирдин сарак акатайди цуфулдин

иер тумунин са пай хъана. Тараз ахъхан-

чирилла, вайни-гъял хъанвай адад.

Кичлевал алатайла цуфулдиз таран

кукъла са хилел пехърен чехи муг акуна.

Ада лагъана:

- Пехъ хала, вуна заз дидевал ийидани? Зун тана ялгъуз ама, заз кичлезва.

Пехъ рази хъана. Ада цуфулдизни

гъа вичин шарагиз

хъиз чан-рикъл ийиз,

къуфа аваз пепеяр,

парткъвар гъизвай.

Ингье цуфулдивай абуру нез жезвачир:

«Исятда за къурай бебелукарни мереяр,

шүймягъарни клерецар акъл недай хъи!»

- лугъуз фикирзавай ада. Гишила руфуни

куркъурзай цуфул ахвариз физ тежез

и къвалалай а къвалал элкъевзай. Пехъ-

ре «Ваз вуч хъана, вучиз ксузвач вун?»

- лагъана жузурла, цуфулди «Завай ксу

жезвач, вуна заз лайляяр ягъ», - лагъана.

- Хъурай ман! - Икъл лагъана пехъре

лайляйдал илигна. Адан ванцикай тар

юза хъана, пешер авахъна. Цуфулдиз

пехърен ванцикай гылк кичле хъанатла,

ам гурпна таран къаник аватна.

Къиль-къилел хтайлар цуфулдиз вичин

шарагрих галаз къугъевзай сикъл акуна.

Ада сикъревай жузуна:

- Сикъл хала, вуна заз дидевал ийидани? Вуна заз лайляяр ягъадани?

Сикъле разивал гана:

- Вун хътин иер цуфулдиз лайляяр ягъадачни бес? Ша, агат. Ви хамунин рангни гъа зи шарагриндаз ухшар я.

Йиф алукуйла цуфулдиз сикъревай лайляй клан хъана. Сикъле иер ванчив лайляйдал илигна. Цуфулди ахвариз физ-физ фикирзавай: «Им гъа заз къандай иер ван я. Гъа ихтын ванцихъ къекъевзай зун».

Экуынъх сикъле цуфул ахварай авудна:

- Къарагъ, гъурчез фидай вахт хъана. Къе ви нубат я.

Гъурч вуч ятла тийижир цуфулди жузуна:

- За вуч авуна кланзай?

- Atla тарцин кукушда авай муг акавзанини ваз? Гъана авай какаяр са-сад къял агъуз вегъ, чна абуру къан.

Акъхна цуфул тарциз. Ам мукъув агатайла, садлагъана къилиз са ни ятла-ни къуф ягъана. Таллакай къиль элкъ-вей цуфул мукан къенез аватна. Вилер ахъаяйла азад вичин вилик тыйл акуна.

Ада шарагдивай хъел къан вузуна:

- Цуфулди мусанлай мукарай какаяр чулынъх завайдай я?

- Сикъле зун алщурарна, за мад ихтын кар хъийдач, - лагъана шеъна цуфул.

Садлагъана адад рикъл вичин диде акъуна. Адан ванцихъ, адад тапацрин чимиилихъ цигел хъана шараг.

Пашман хъанвай къанатI элкъвена вичин къвализ хтана. Ам акурла диде цуфул хвешила шеъна. Шарагди вичин дидедин гардан къуна лагъана: «И дульяда ви ванцидай рикъл чимиidi авач къван. Адан къадир заз гила чир хъана. Ви ванчив къведай ван авайди туш! Вуна заз лайляяр ягъадани?»

АЗИЗРИН Севда



ЛЕЗГИ ИМАМ

Шиилдай аквазвай и аял Имам Намикан хва Ибрагимов я. Адан 5 иис я. Гзаф къларви аялрилай ам са кардалди тафаватлу я: Имам халисан лезги я. Гафаралди вая, краялди. Имам дидедиз жедалди абурун къвале аялар урус чалал рахадай. Ингье и аялди лезгидалди чал ахъяна. Вичихъ галаз маса чаларал рахадайла шеъдай ам.

Имам акваз адад чехи стхани вах лезгидалди рахаз эгечина. Гила абурун къвале вири лезги чалалди рахавза. Мектебда хъсандин къелзай Фаридазни Светланадиз урус ва азербайжан чалар чин тийиз туш. Анжак гъвчыл стхади абуру гъавурда тунан хъи, дидед чалав къведай чал авач. Исятда

Сикъл хала, вуна заз дидевал ийидани? Вуна заз лайляяр ягъадани?

Сикъле разивал гана:

- Вун хътин иер цуфулдиз лайляяр ягъадачни бес? Ша, агат. Ви хамунин рангни гъа зи шарагриндаз ухшар я.

Йиф алукуйла цуфулдиз сикъревай лайляй клан хъана. Сикъле иер ванчив лайляйдал илигна. Цуфулди ахвариз физ-физ фикирзавай: «Им гъа заз къандай иер ван я. Гъа ихтын ванцихъ къекъевзай зун».

Экуынъх сикъле цуфул ахварай авудна:

- Къарагъ, гъурчез фидай вахт хъана. Къе ви нубат я.

Гъурч вуч ятла тийижир цуфулди жузуна:

- За вуч авуна кланзай?

- Atla тарцин кукушда авай муг акавзанини ваз? Гъана авай какаяр са-сад къял агъуз вегъ, чна абуру къан.

Акъхна цуфул тарциз. Ам мукъув агатайла, садлагъана къилиз са ни ятла-ни къуф ягъана. Таллакай къиль элкъ-вей цуфул мукан къенез аватна. Вилер ахъаяйла азад вичин вилик тыйл акуна.

Ада шарагдивай хъел къан вузуна:

- Цуфулди мусанлай мукарай какаяр чулынъх завайдай я?

- Сикъле зун алщурарна, за мад ихтын кар хъийдач, - лагъана шеъна цуфул.

Садлагъана адад рикъл вичин диде акъуна. Адан ванцихъ, адад тапацрин чимиилихъ цигел хъана шараг.

Пашман хъанвай къанатI элкъвена вичин къвализ хтана. Ам акурла диде цуфул хвешила шеъна. Шарагди вичин дидедин гардан къуна лагъана: «И дульяда ви ванцидай рикъл чимиidi авач къван. Адан къадир заз гила чир хъана.

ДЕРБЕНДИН ЦИЙИВИЛЕР



Кардик кутада

Дербентда сифте яз гъульуң къерхеда бульвар кардик кутада. Исятда ина эцигурин крар тамамарзава. Кылляй-кылди тараар да цукъвер цанвай цийи бульварда абадвилер тухзува. Күрүр вахтунда 800 метрдин яргъивиле гъульуң къудай цал эцигнава. Гъульуз мукъувай килигун патал 3 майдан арадал гъанва.

Вичих 9 гектардин чилер авай бульвардиз жуъреба-жуъре фонтанри,

ротондайри, аялар къугъувадай майданди, ветеранрин пипи ва маса эцигунри ярашух гуда. Ина гъакнни машинар худай чка ва инсанар хилас ийидай станция кардик кутада. Эцигунар тухузтайбуру къейд ийизтайвал, къадим Дербентдин бульвар ина ял ягъизтай чекдин агъалийрин ва мугъманрин рикI алай чекдиз элкъведа.

АЛАМАТДИН ГУМБЕТ

Эхиримжи йисара Дербентда сададалай иер гумбетар эцигнава. И муқвара Стап Сулейманан Тварунын галай паркда эцигнавайди аламатдин гумбет я. «Заз Дербент кланда» Твар ганвай и гумбетди шегъердиз къевзай вирибур гъеरнанрзава. РикI из ухшар авуна тукъуруннавай марагъгу композицияди шикилар ягъиз кланзайбур иллаки вичихъ ялзана. Мехъэрзавай жегъилар Нарин келедиз акъатайдалай къулухъ иниз къевзва ва шикилар ягъяз тазва.

Гила Дербентда цийи гъерекатдик кыл кутунва. «РикI алай шегъердиз

гъечеи архитектурадин форма» Твар ганвай и гъерекат себеб яз шегъердин паркар ва багълар югъ-къандивай иер жезва.

КУМЕК ГУДА

Дербентдин тарих, адад мединиятдин ирс вири дүньяда теблигъ авунин карда дагъустанвириз Италиядин ОНЛУС институтди кумек гуда. «Дербент - 2000» туристилини меркезди ва ОНЛУС институтди кутлуннавай икъардив къадайвал, цийи технологийрин кумекдадил Дербент вири дүньядиз сеий иида.

Италиядин виридалайни къадим келейра, туристар къевзай чайра Дербентдиз талукъарнавай экспозицияр къалурун къаардиз къачунва. ОНЛУС-дин пешекарри вилик квай мурад къилиз акъудун патал гъакнни тайин тир мянракатар къиле тухуда.

Тамилла БЕКЕРОВА,
Дагъустан Республикадин
Дербент шегъер, муаллим.

ГАФАЛАГ

ГъудгъучI	- буравдин са жуъре
Гъавгъя	- конфронтация
Калин мез	- кактус
Куль	- 1) къавчин туб; 2) тарцин яргъи хел
Күрсүгъан	- тарагъаж
Кфая	- менфят
Къав	- вилик квай йисуз
Къаъ	- Чехи буба
Къуларбан	- къавляй экъечI тийирди
КъурбуцЛай	- туынт къилихрин инсан
Къульнугъан	- хилер галаочир, далу ва хуру къевдай пек.
Къя хъун	- мягътел хъун
Къеш	- хъуцур
Къалум	- куышу
Клашабан	- масмардин къилихъ галай элкъвей ракъ
Къвара	- водопровод
Нафакъя	- вич масада хъун
Ръукун	- са вуч ятани ярх тахъун патал ақырнавай кълас

РЕҮГӨМВӘРИН КӘЛАМЛАРИ

- Övladlarınızı sevib, onlara məhəbbət bəsləyin. Hər vaxt onlara vədə versəniz, ona əməl edin. Çünkü övladların dərki budur ki, valideyinləri onların ruzi verənidirlər.
- Övladlarınızı öpün! Çünkü övladlarınızı öpməyin müqabilində, Allah-təala elə bir məqam vermişdir ki, hər dərəcə arasında beş yüz il fasılə vardır.
- Övladı öpmək rəhmətdir. Qadını öpmək şəhvətdir. Atanani öpmək ibadətdir.
- Ən pis atalar onlardır ki, övladlarına məhəbbət göstərməkdə həddi aşırı, ifrata varırlar! Ən pis övlad onlardır ki, vəzifələrini yerinə yetirməkdə səhlənkarlıqları ilə atanı özlərinən narazı salırlar.
- Ən yaxşı övladlarınız qızlarınızdır. Onların ruzisi alılahladır.
- Ən pis ruhi halət özünü bəyənmək və özündən razi olmaqdır.
- Qızlar ehsan, oğlanlar isə nemətdirlər. Ehsana mükafat və savab veriləcək. Nemət barəsində insandan sorğu-sual olunacaq.
- Hər kimin bir qızı olsa, Allah onun ata-anasını atəşdən hifz edər. Hər kimin iki qızı olsa, Allah onlarla valideyinlərinin behiştə salar. Hər kimin üç qızı və ya üç bacısı olsa, Allah ondan cihad və sədəqə əmrini götürər.
- Qızlar, oğlanlardan üstün tutulmalıdır. Çünkü, hər kim qızını sevindirsə, sanki İsləm övladlarından olan bir kələni azad etmişdir.



ША ЛЕЗГИ ЧАЛАЛ РАХАН

Умурдал ашукъди - Влюблённый в жизнь

- Ибрагим халу, ви шумуд ѹис я?
- Дядя Ибрагим, сколько тебе лет?

- Къудкъанни цүд?
- Вуна йисар акадарзава тахъуй?
- Девяносто? Ты не путаешь?

- Зун къувузу хъанватлани, зиғын квадарнавач.
- Я хоть и старый, но память еще не потерял.

- Бес и яшда вун гъикI хъана икъван викъегъя? Заз вун экунхъ усунилай хкадариз акуна.
- А как тебе удается в таком возрасте оставаться таким бойким? Я видел, как ты утром через забор перепрыгнул.

- Шарягъана физ квелин хъанай заз...
- Лень было в обход идти....

- Зи къанни цүд яшар я, ингье заз жув пудкъанни цүд ѹиса авайди хъиз жезва.
- Мне тридцать, но чувствую себя на все семьдесят.

- З жув къанни вад ѹиса авайди хъиз жезва. Къувузуликий гыч фикризни кланзавач.
- А я себя чувствую на двадцать пять. И даже думать не хочу о старости.

- Вун къувузудаз ухшар туш.

Вуна диета хъувзани? Я тахъайта вун спортдал машгъул жезвани?
- Ты и не выглядиш старым. Может, ты соблюдаешь какую-то диету? Или спортом занимаешься?
- Чи хъуре вири спортдал машгъул я. Никле, сала къвалахун, гъайвань иесивал авун спорт тушни?
- Спортом у нас в селе все занимаются. Работа в поле, в огороде, уход за скотиной. Чем не спорт?
- Ваз тъал-квал авачни?
- У тебя не болит ничего?
- Ава, тахъана женни? Ингье, ам хъун хъсан я!
- Болит, как же без этого? Но ведь это хорошо!
- Вучиз хъсан я къван?
- А что хорошего?
- Санаг тъазватла зал чан алама лагъай чал я. Гъа икI фикир авуни зи вири тъалар-квалар алудзава.
- Если у меня что-то болит, значит я все еще живой. А эта мысль унимает любую боль.
- Зазни къудкъанни цүд ѹиса аваз вун хъиз жез кландай.
- Хотел бы я выглядеть как ты в девяносто лет.
- АкI ятIа садазни писвал ийимир, чарадан малда вил аваз жемир, пуларих гелкъемир. Абуру инсандин руғъ къувузу ийизва. Гъа, ви-

ридалайни къилин шартI рикIелай алатзавай - садазни акуулар гумир!
- Если так, то просто не желай никому зла, не заглядывайся на чужое добро, не гоняйся за деньгами. От всего этого человек стареет душой. Ой, чуть не забыл главного - никогда не учите никого уму-разуму!
- Ви умурдал яргъи ийизвайди гъబъя я лугъувзани вуна?
- Думаешь, именно это продлевает тебе жизнь?
- Эхъ.
- Да.
- Вав зарафатар гва гъа, Ибрагим халу!
- А ты шутник, дядя Ибрагим!
- Эхъ, зарафатрини хъульрунри умурдал яргъи ийиди. Авайвал лагъайта, Ибрагим халу фадлай Умур лугъудай таватдал ашуку я. Гъамни зал ашуку я жеди. Заз ам гъикъван пара кълан хъайтла, гъадазни зун са гъакъван кълан жезва. Имни вири сир, чан хва.
- Да, шутки и смех продлевают жизнь. По правде говоря, дядя Ибрагим уже давно влюблена в красавицу Жизнь. А она, видимо влюблена в меня. Чем сильнее я влюблена в нее, тем сильнее она начинает любить меня в ответ. Вот и весь секрет, сынок.

Тукъурайди:
АЗИЗРИН Севда